Psychoanalytische Perspectieven, 2001, nr. 43/44.

MYTHE EN LITERATUUR IN LACANS STRUCTURALISME

Lieven Jonckheere

"Toute vérité s'avère dans une structure de fiction"
(Lacan, 1966 [1958]: 742)

eerste intuïtieve benadering: de structuur van de hysterie

In haar benadering van de hysterie vertoont de postfreudiaanse psychoanalyse van langsom meer de neiging om vooral de grenzen van die hysterie af te tasten, de punten waarop de hysterie geen hysterie meer lijkt te zijn. Tegengesteld daaraan trachten Lacanianen telkens aan te tonen dat de hysterie juist op die onduidelijke, dynamische punten meer hysterie is dan ooit: de kern van de hysterie, of haar structuur, dient dus in eerste instantie gezocht te worden in haar grensoverschrijdingen, in de zogenaamde *borderline*-fenomenen.

De *borderline*-persoonlijkheidsstructuur is dan ook geen *no man's land* tussen hysterie en psychose, maar toont juist de kern van de structuur van de hysterie, in die zin dat daarin juist de specifieke onmogelijkheid van de hysterische verhouding tot het reële tot uiting komt. Freud zelf heeft in eerste instantie vooral de symbolische kant van de hysterische structuur gearticuleerd, de hysterie als symptoom, als droom, als onbewuste formatie. We moeten echter toegeven dat daarbij het reële enigszins gemarginaliseerd is geraakt – wat overigens slechts in de lijn ligt van een tendens in de hysterie zelve. Maar uiteindelijk kan ook de hysterie die klip van het reële niet definitief omzeilen, het reële keert altijd terug … aan de grens van de hysterie, in een aantal structurele *borderline*-fenomenen. Eerst en vooral zouden we kunnen aantonen dat bijvoorbeeld de angsten, de depressies en zelfs de psychosomatische fenomenen van de Freudiaanse angstneurose beantwoorden aan dergelijke hysterische *borderline*-fenomenen. Achtergrond daarvan is Freuds stelling dat de angstneurose het antwoord vormt op het reële van het seksuele genot, in zoverre het hysterisch antwoord dat genot niet kan binden en dus niet lustvol kan maken met haar symbolische, onbewuste, fallische afweermechanisme. Dus: geen symbolische hysterie zonder dergelijke reële angstneurose met haar niet-fobische angsten, depressies en psychosomatiek (Jonckheere, 1998: 181-190). Een tweede structureel *borderline*-fenomeen in de hysterie is de zogenaamde *acting out.* Heel in het kort kan *acting out* begrepen worden als de reactie op een psychotherapie die slechts de afstand van het ik tot een met de therapeut te delen realiteit interpreteert, en dus niet het symbolische in de hysterie, of haar onbewuste formaties. Niet gehoord in die onbewuste formaties van zijn hysterie zal het subject dan de realiteit van zijn fantasma op de scène brengen – met enerzijds psychotisch lijkende depersonalisaties en realiteitsverlies (als uiting van de verdeeldheid van het subject) en anderzijds infantiele polymorf perverse trekken (als uiting van het genot van het object *a*) (Jonckheere, 1993: 81-98). Een derde, structureel *borderline*-fenomeen kan tenslotte zijn

opwachting maken aan het einde van de analyse van de hysterie; dat zijn dan de zware "depressies" vanuit de quasi-delirante overtuiging dat die hele analyse ook weer een maat voor niets is geweest. Deze soms psychotisch, en meer bepaald melancholisch lijkende depressies kunnen we begrijpen vanuit de identificatie met wat rest van de verloren fallus, de schaduw van de fallus of de fallus die geen zin meer g/heeft (Jonckheere, 1998: 1-38).

Als achtergrond voor deze klinische en eerder impliciete benadering van de structuur (of de grenzen) van de hysterie wil ik thans proberen de notie "structuur" theoretischer en een stuk explicieter te articuleren. Daartoe ben ik in eerste instantie, op het simpelste, letterlijke niveau, de betekenaar "structuur" gaan opsporen doorheen de verschillende contexten van Lacans gesproken onderwijs én geschriften. En daarbij springen dan meteen een aantal eigenaardigheden – structurele eigenaardigheden misschien – van Lacans "structuralisme" in het oog.

Terug tot Lacans structuurnotie: de waarheid in een structuur van fictie

Hier beperk ik mij tot één eigenaardigheid van Lacans structuralisme, één van zijn vormen van structuralisme – die mij vooral interesseert omdat ik er zelf veel van verwacht voor de kliniek: het zogenaamde "fictioneel structuralisme". Dit fictioneel structuralisme valt te resumeren in de boutade "Toute vérité s'avère dans une structure de fiction" – de waarheid kan zich slechts als waarheid tonen in een kunstmatige, verzonnen of fictieve situatie, op één of Andere scène (Lacan, 1966 [1958]: 742). Dat stelt Lacan reeds vrij vroeg, in 1958, in verband met de biografie van de schrijver André Gide, maar echo's van die stelling blijven weerklinken doorheen heel Lacans latere œuvre. Op het toppunt van zijn erkenning als een der grote Parijse structuralisten, ter gelegenheid van het verschijnen van de *Écrits* in 1966, herinnert Lacan er bijvoorbeeld nog eens aan dat elke fictie die naam waardig "une structure véridique" is – waarbij hij uitlegt dat de ware fictie niet de realiteit imiteert, maar iets nieuws toont, ze licht een tipje op van de sluier die over de waarheid ligt. En nog later luidt het dat "la vérité ne progresse que d'une structure de fiction", een nieuwe fictie betekent een nieuw stuk waarheid, de waarheid wordt progressief "uitgevonden". Dat zegt Lacan in 1971 in het seminarie *D'un discours qui ne serait pas du semblant* (Lacan, 1970-1971: les van 19 mei 1971). De titel van dit seminarie schijnt op zich reeds te suggereren dat elk discours een fictie is – *semblant* of "schijn" is immers synoniem met "fictie". Daaruit resulteert de ethische imperatief dat psychoanalytici nooit uit het oog mogen verliezen, en ook voor het wetenschappelijk forum niet mogen verdoezelen, dat "leur expérience est intégralement tissée dès ses origines de cette structure de fiction si véridique" – bekennen dus dat zij hun structureel weten niet uit de realiteit, maar uit de fictie putten (Lacan, 1966 [1957]: 449).

Hier wil ik dus even stilstaan bij het belang van die fictie in Lacans structuralisme. Zoals gezegd is dit slechts één der gezichten van zijn structuralisme. Misschien beter bekend is Lacans "linguïstisch structuralisme", dat is de soms onorthodoxe wijze waarop hij de linguïstiek van Saussure, Jacobson en Peirce aanwendt vanuit de kliniek, en die hij in antwoord op kritieken uit de hoek van de academische linguïstiek uiteindelijk zelf ook ironisch afdoet als zijn *linguisterie* (Lacan, 1972-1973: 20). De sleutelformule van die *linguisterie*, van dat linguïstisch structuralisme is bij het grote publiek synoniem geworden voor Lacans bijdrage tot de psychoanalyse: "Het onbewuste is gestructureerd als een taal".[1] De sleutelformule voor het hier

1. Het onbewuste is niet gestructureerd als een abstracte metataal, maar als een of andere concreet gesproken taal, de moedertaal – wat Lacan met een neologisme *lalangue* noemt.

behandelde fictioneel structuralisme brengt daarop een soort variant: "De waarheid is gestructureerd als een fictie".

Fingere

"Als een fictie" – wat is echter "een fictie"? Ik zal hier niet die notie op abstracte wijze analyseren. Maar anderzijds wil ik U toch ook niet de bijzonder relevante etymologie van het woord "fictie" onthouden. "Fictie" komt van het Latijnse *fictus*, het voltooid deelwoord van *fingere*. Van dat *fingere* hebben wij in het woord "fictie" voornamelijk de laatste, negatieve betekenis overgehouden: "verzinnen", "verdichten", "huichelen", "veinzen", "liegen" zelfs. In eerste instantie had *fingere* echter een positiever klank, een constructieve betekenis zelfs. Het woord stamt immers uit het pottenbakkersjargon, alwaar men een pot "fingeert" – niet een potje vingert, maar een pot "fingeert", "vormt", "maakt" met handen en *fingers*. Hierbij denken we uiteraard onmiddellijk aan Lacans uitleg over de pot als *creatio ex nihilo*, bijvoorbeeld in zijn zevende seminarie. Daar verheft Lacan de pot tot het prototype van de elementaire structuur zoals die geschapen wordt uit het niets. De potstructuur – zoals dat heden ten dage in het Vlaamse kunstambacht heet, bijvoorbeeld bij Tjok Dessauvage – de potstructuur dus is een elementaire fictie. Ik suggereer hier dan ook dat *fingere* nog het best te vertalen valt als "structureren", waarbij *fictus* of "fictie" synoniem wordt met "structuur".

Mythe en literatuur

Na deze *retour* tot de *roots* van de "fictie", stelt zich een volgende vraag: de waarheid is gestructureerd als een fictie – welke fictie?

In Lacans gebruik van die notie fictie dient meteen een primair onderscheid gemaakt te worden tussen mythe en literatuur. In de mythische variant van zijn fictioneel structuralisme analyseert Lacan de dynamiek van verschillende klinische neurosen naar analogie met de structuur van de mythe zoals Lévi-Strauss die concipieert: de neurosen zijn dus gestructureerd als mythes. De literaire variant van zijn fictioneel structuralisme daarentegen lijkt te beantwoorden aan een radicaler, transklinisch te noemen ambitie: de literatuur moet toelaten om de volledige structuur van het subject *an sich* in kaart te brengen, dus zonder de pathologische inperkingen waaraan mensen van vlees en bloed noodzakelijkerwijze onderworpen zijn. Op begenadigde momenten vat de literatuur de mythische structuur van het subject voorafgaand aan de *Neurosenwahl* of de verplichte klinische keuze tussen neurose, psychose of perversie.

Mythische ficties

Eerst een woord over dat bij uitstek klinisch structuralisme, het mythisch structuralisme dat de neurosen leest als individuele mythes. Hierbij verwijs ik naar de wijze waarop Lacan, met Lévi-Strauss, terugkeert tot Freuds klassieke gevalsstudies, maar dan alleen van de neurosen. Lévi-Strauss' structuralistische visie op de mythe laat Lacan dus niet toe om bijvoorbeeld terug te keren tot Freuds Schreberstudie – de psychose van Schreber is het klinische geval bij uitstek waarrond Lacans linguïstisch structuralisme draait, in het *Séminaire III* (1955-1956), met als volledige titel *Les structures freudiennes des psychoses*. Daarin worden die psychosen dus niet als mythes geanalyseerd. Daarentegen wél als een individuele mythe analyseert Lacan (1979 [1953]) vooreerst de dwangneurose van de Rattenman, in "Le mythe individuel du névrosé"; en vervolgens ook de conversiehysterie van Dora en, vooral, de fobie of angsthysterie van Hans,

allebei in het *Séminaire IV*, met als volledige titel *La relation d'objet et les structures freudiennes* (1956-1957). Tussendoor, ook in dat *Séminaire IV*, worden ook nog wel fragmenten blootgelegd van de mythische structuur in het geval van de jonge homoseksuele, wat dus geen Freudiaanse neurose is maar een perversie.

De mythe volgens Lévi-Strauss

Wat is echter de structuur van de mythe, volgens Lévi-Strauss? Die structuur blijkt een bij uitstek dynamisch gegeven te zijn, het betreft immers in essentie een proces van mythevorming: een mythe bestaat altijd uit een reeks mythes die elkaar opvolgen, en vervangen. Eén mythe is dus geen mythe. Belangrijk daarbij is echter dat het een soort circulair proces betreft, de laatste mythe vormt een terugkeer tot hetzelfde onmogelijke probleem waarop de allereerste mythe al een antwoord poogde te bieden. Dat circulaire proces, die processie van mythevorming, is echter geen maat voor niets: uiteindelijk, via de laatste mythe, blijkt die initiële onmogelijkheid op een of andere wijze draaglijker geworden, er valt te leven met dat reële (Lévi-Strauss, 1958: 227-256).

De fobie van Hans

Dat klinkt abstract? Laat ik daarom die even structurele als dynamische definitie van de mythe volgens Lévi-Strauss even aan het werk zetten in de fobie van de kleine Hans – fobie waarvan Lacan de meest uitgebreide mythische structuuranalyse brengt, in het laatste deel van het *Séminaire IV,* "La relation d'objet et les structures freudiennes", dat van Jacques-Alain Miller de titel "La structure des mythes dans l'observation de la phobie du petit Hans" kreeg (Lacan, 1956-1957: 199-410). Daarbij zullen meteen ook een aantal kritische verschilpunten met de oorspronkelijke, etnologische visie van Lévi-Strauss op de structuur van de mythe tot uiting komen. Letterlijke toepassingen zijn nu eenmaal niet Lacans sterkste kant.

Zoals elk proces van mythevorming wordt ook de angsthysterische neurose van Hans in gang gezet door een onmogelijkheid, de traumatische intrusie van het reële zeg maar. Voor de psychoanalyse heeft dat reële altijd iets te maken met het seksuele genot, in zoverre dat niet door de bestaande structuur van het symbolische kan gevat worden, en dus een verhouding tussen man en vrouw onmogelijk maakt. In het geval van Hans bijvoorbeeld hecht Lacan het grootste belang aan diens plotse ontdekking van zijn penis, het genot dus uit de infantiele masturbatie. Dit genot brengt hij in verband met een aantal andere ongelukkige omstandigheden op dat moment: enerzijds de geboorte van zijn zus; anderzijds een vader die niet zijn mannetje staat tegenover zijn moeder, die niet tussenkomt in het reële, maar zich beperkt tot zijn symbolische functie, een vader dus die over zich laat spreken zonder daar iets tegenover te stellen.[2] Het belang van die dramatische conjunctuur in het reële, die penis-zus-en-vader configuratie, is erin gelegen dat Hans daardoor plots geconfronteerd wordt met iets nieuws bij zijn moeder, wat Lacan het reële van haar verlangen noemt, haar vrouw zijn.

Voor Lévi-Strauss sluit het symbolisch proces van mythevorming meteen aan op die confrontatie met een of ander traumatisch reële. Voor Lacan daarentegen moet eerst nog een bijkomende voorwaarde vervuld zijn: een trauma kan slechts gemythiseerd of gedialectiseerd worden in een proces van individueel-neurotische mythevorming, als het eerst op een of andere wijze gesymboliseerd is geworden, in een traumatische betekenaar. In het geval van Hans is die

2. De vader staat niet zijn mannetje, noch tegenover de moeder van Hans noch tegenover zijn eigen moeder, de grootmoeder van Hans.

traumatische betekenaar het "paard", het paard waarvoor Hans op een goede morgen plots zegt bang te zijn.

Eenmaal dat trauma gesymboliseerd, in de fobische betekenaar, kunnen de mythes hun aflossingskoers beginnen. En daaraan beantwoorden dan inderdaad de infantiele seksuele theorieën, die elkaar tijdens de fobie van Hans op chaotische, zelfs delirante wijze van het voorplan verdringen. Naar het model van de analyse van de mythe door Lévi-Strauss slaagt Lacan er echter in om *the method in the madness* van Hans bloot te leggen, dat wil zeggen: de transformationele structuur van zijn infantiele seksuele theorieën. De nieuwe, fobische betekenaar "paard" laat Hans blijkbaar toe, verplicht hem er eigenlijk toe, om alle betekenaars waartoe hij op dat moment toegang heeft, op een of andere wijze met elkaar te combineren. En dat blijkbaar niet op om het even welke wijze. Door de vooraf gegeven samenhang van die betekenaars brengt de wijziging van één betekenaar noodzakelijkerwijs bepaalde quasi-mathematisch te berekenen wijzigingen van alle andere met zich mee. Zo ontstaat een kettingreactie aan wijzigingen in Hans' betekenaarssysteem, in de talige structuur van wat, eenmaal zijn fobie overgewaaid, zijn onbewuste zal blijken te zijn.

Er wordt wel eens gesuggereerd dat de vader van Hans voor deze wending in de fobie zou verantwoordelijk zijn; hij zou de opeenvolging van seksuele mythes gesuggereerd hebben vanuit zijn kennis van de theorie van Freud. En de zoon zou daarin dan de vader proberen te volgen, maar jammerlijk mislukken. Lacan wijst er echter herhaaldelijk op dat het eigenlijk de vader is die niet de zoon kan volgen in zijn razendsnelle overgangen van de ene mythische structuur naar de andere, gewoon omdat die overgangen automatisch gesuggereerd worden door wat die vader compleet ontsnapt – en dat is de vooraf gegeven structuur van het symbolische: van het ene woord komt het andere, wie a zegt moet b zeggen, en zo komt ook van de ene structuur de andere. Op een bepaald moment zien we trouwens ook hoe Freud dit *automatisme mental* van de structuur als het ware bewijst: hij licht de vader niet voor over wat de volgende fase, de volgende seksuele mythe van Hans zou moeten zijn – en toch verschijnt die exact zoals Freud had voorzien. Zo blijkt bijvoorbeeld de structurele noodzaak om het thema van de geboorte eerst te benaderen via het anale driftregister. Idem voor de castratie die noodzakelijk op een bepaald moment aan bod moet komen, wat dan gebeurt in de loodgieterfantasieën. Vanuit die voorsprong van de interne logica of de structuur van zijn individuele mythes op het al bij al vrij beperkte analytische weten van zijn vader valt trouwens ook te begrijpen dat Hans zijn vader constant voor de gek lijkt te houden.

Het is dus niet de reële vader die het betekenaarssysteem doet draaien, maar zijn symbolische plaatsvervanger, de fobische betekenaar. Daarbij moet de vader tevens ontgaan hoe de symbolische structuur als het ware overheen de realiteit van zijn zoon draait. Hij ziet niet dat bijvoorbeeld de nieuwe betekenaar "paard" op die manier achtereenvolgens alle voor Hans belangrijke personages komt representeren: het paard is niet alleen zijn vader, maar ook zijn moeder, Hans zelf, *and last but not least* ook het duistere personage waarrond het allemaal begonnen is, namelijk Hans' eigen penis. Idem voor de badkuip die niet alleen een "moedersymbool" is.

In omgekeerde richting zien we bijvoorbeeld ook hoe Hans, via die rotatie van de symbolische structuur, alle mogelijke symbolische verhoudingswijzen van het reële van zijn penis tot zijn eigen lichaam kan doorlopen. Die penis kan ofwel aan het lichaam vastgegroeid zijn, als het ware ermee getrouwd, ofwel is hij er definitief van gescheiden, afgenepen met een tang. Maar hij kan ook los-vast aan het lichaam gekoppeld zijn, een afschroefbare penis dus. Een vaste, een losse of een *living apart together* relatie met zijn penis – *modus vivendi* van de LAT-relatie die voor Hans uiteindelijk nog de meest bevredigende, of toch de minst bedreigende oplossing lijkt te zijn.

Die fantasie van de LAT-relatie met een afschroefbare, los-vaste penis is dan ook één der punten waarop de eindeloos lijkende transformatie van de symbolische structuur, die herstructurering van de betekenaar, tot stilstand kan komen – stilstand die misschien wel een definitieve, maar toch geen echte oplossing is van het initiële probleem – dat ik voor alle duidelijkheid nog eens in herinnering breng: de confrontatie namelijk met het reële van het verlangen van de moeder als vrouw waartoe het reële van het genot uit de eigen penis noodzakelijk leidt, de botsing dus van het eigen genot met het verlangen van de Ander.

Zoals reeds aangegeven brengt het structurele proces van de mythische ontwikkeling volgens Lévi-Strauss slechts een verschuiving tot stand van een initiële onmogelijkheid, van het reële. In een proces van *Durcharbeitung* worden, met 'met' staat hier teveel georiënteerd door de fobische betekenaar, alle mogelijke permutaties van een beperkt aantal betekenaars doorlopen – op zoek naar alle mogelijke, maar uiteindelijk onmogelijk blijkende symbolische oplossingen. Uiteindelijk moet het subject dan ook eieren voor zijn geld kiezen, kiezen dus voor een of andere onmogelijke oplossing – een niet noodzakelijke, niet compleet bevredigende oplossing, maar wel een oplossing die gestructureerd is met inzet van heel het symbolische en heel het imaginaire – en die dan ook de provisorische oplossing van de fobische betekenaar definitief zou moeten kunnen aflossen.

Tot slot van Lacans analyse van het geval van Hans resumeer ik nogmaals wat een eerste, voorlopig besluit zou kunnen zijn in verband met zijn structuurnotie. De structuur van de mythes garandeert dat doorheen hun hysterische ontwikkelingsgeschiedenis altijd een plaatsje vrij gehouden wordt voor het reële. Slechts daardoor blijft verdere ontwikkeling mogelijk. Die verschuiving van het gat van het reële in het symbolische, die verschuiving van het subject of het verlangen in zijn onmogelijke verhouding tot de Ander, die metonymie – dat lijkt een fundamentele, dynamische structuurnotie bij Lacan.

Het discours als Lacans mythe

Om allerlei redenen, waarop ik nu niet nader kan ingaan, verdwijnt bij Lacan geleidelijk het model van de mythe als structuur van de verschillende neurosen. Bij nadere beschouwing lijkt dat mythische structuralisme echter verder gezet te worden in de discoursnotie – het discours dat inderdaad aan dezelfde logica als de mythe lijkt te beantwoorden, maar dan strenger, formeler en meer mathematisch uitgewerkt. Inderdaad, wat Lacan, in zijn *Séminaire XVII, L'envers de la psychanalyse* (1969-1970) bestempelt als "un discours sans parole", of "le discours comme une structure nécessaire qui dépasse de beaucoup la parole toujours plus ou moins occasionnelle qui vient s'y loger ensuite", die vooraf gegeven structuur van het discours die het spreken mogelijk maakt, dat is als het ware Lacans mythe – een mythe waarvan dan de vier gerealiseerde discours (van meester, universitair, analyticus en hysterie) de structurele varianten zijn (Lacan, 1969-1970: 11). Net als bij de mythe zijn die vier discours het resultaat van een bepaalde verhouding tussen de betekenaars: als één betekenaar van plaats verandert, moeten alle andere volgen. En ook bij de discours wordt op die wijze het reële, het gemis, de onmogelijke verhouding telkens weer verschoven, zonder definitieve oplossing.

Voordeel van de discoursnotie is wel dat ze toelaat om dat gemis een stuk explicieter en gedifferentieerder in kaart te brengen. Maar over dit discoursstructuralisme wil ik het hier niet verder hebben.

Literaire fictie

Liever geef ik hier nog een schets van de literaire variant van Lacans fictioneel structuralisme – fictioneel structuralisme volgens hetwelk, ik herinner eraan, "toute vérité s'avère dans une structure de fiction". We zagen zojuist dat het mythisch structuralisme ervan uitgaat dat elke neurose gestructureerd is als een mythe. In zijn literair structuralisme daarentegen gaat Lacan ervan uit dat de literatuur niet gestructureerd is als een neurose. Dit lijkt de mogelijkheid te openen om, vanuit die literaire fictie, de structuur te benaderen op een fundamenteler, *structureler* niveau, als het ware nog voor het mythische punt van de *Neurosenwahl* tussen neurose, psychose en perversie – de structuur dus van wat Freud de *Kern unseres Wesens* noemde (Freud, 1900*a*: 609) – en wat hier al eens werd bestempeld als de transklinische structuur van het subject.

Onbruikbaarheid der antieke mythes

Cruciaal daarbij is het onderscheid dat Lacan maakt tussen literatuur en mythe. Nemen we bijvoorbeeld de Oedipusmythe. Volgens Lacan is deze op zich onbruikbaar, niet analyseerbaar. Het probleem is immers dat daarin het mythische proces van permutatie, van transformatie van de structuur tot stilstand is gekomen. Wat heden, in onze religieus-wetenschappelijke cultuur, nog van die Oedipusmythe rest, dat zijn slechts verminkte en folkloristisch bijgeschminkte varianten. We beschikken dus niet over de integrale, structurele varianten van een levende mythe. God is al dood in onze tijd, en Oedipus lijkt nu nog te moeten volgen. Het is echter nog niet zo ver, voorlopig wordt Oedipus nog kunstmatig in leven gehouden … via de literatuur. In die literatuur wordt immers zijn mythe telkens opnieuw geherstructureerd vanuit de toevoeging van telkens nieuwe betekenaars.

Dit maakt ook begrijpelijk waarom noch Freud noch Lacan ooit echt de Oedipusmythe zelf geanalyseerd hebben. Wat ze analyseerden, zijn in principe altijd literaire varianten daarvan, literaire permutaties van de oedipale structuur. Markant detail daarbij is dat die structurele permutaties zich altijd lijken te moeten scanderen in drie tijden, in trilogieën dus. Denken we aan de paradigmatische Freudiaanse trilogie met Sophocles' *Oedipus Rex*, Shakespeares *Hamlet* en Dostojewski's *Gebroeders Karamazov*. Of aan een Lacaniaanse trilogie zoals Sophocles' *Oedipus Rex*, *Oedipus in Kolonos* en *Antigone*, in *Séminaire II* en *Séminaire VII* – of Claudels trilogie *L'otage*, *Le pain dur* en *Le père humilié* in *Séminaire VIII*.

Freud heeft echter niet alleen niet zelf de Oedipusmythe geanalyseerd. Vanuit zijn poging om te komen tot een structurele benadering van de kliniek heeft hij bovendien ook nog eens de behoefte gevoeld om daaraan nog een variant toe te voegen, een structurele permutatie van de in haar oorspronkelijkheid verloren gegane Oedipusmythe – als een soort interpretatie daarvan. Ik verwijs uiteraard naar zijn mythe van "de moord op de oervader". Daarmee heeft Freud inderdaad een nieuwe mythe geschapen, een mythe voor onze tijd.

Het punt is echter dat Freud zich, met die *wetenschappelijke* mythe van de oervader, eerder situeert langs de kant van de literaire fictie, de moderne literatuur, dan langs de kant van de levende, zogenaamd "primitieve" mythes. "De moord op de oervader" laat Freud dus niet aan het woord als clinicus, zelfs niet als psychoanalyticus, maar als schrijver. Freud valt misschien te achterhalen op het vlak van zijn poging om de klinische structuur van bijvoorbeeld de psychose te articuleren – wat inderdaad voor een stuk Lacans pretentie is, wanneer hij in zijn *Séminaire III*, "les structures freudiennes des psychoses" terugbrengt tot "la structure lacanienne de la psychose", de eenheidsstructuur dus van de psychose vanuit de *Verwerfung* – eenheidsstructuur die hij dan weliswaar achteraf, met zijn topologische benadering van Joyce als psychoticus en/of schrijver, weer in vraag lijkt gesteld te hebben. Daarentegen: in de literaire fictie van "De moord op de oervader door de oerhorde" is Freud volgens Lacan *indépassable*,

niet te overstijgen; daarin heeft hij immers iets blootgelegd van de kern van ons wezen, de transklinische structuur of waarheid van het subject – namelijk de brutale entree van het symbolische in het reële. Op dat punt plaatst Lacan dan ook Freud op één lijn met een aantal andere, definitieve sleutelfiguren van onze tijd, namen die evenzeer staan voor de ontsluiering van een teer punt in onze onbehaaglijke verhouding tot de betekenaar, tot de cultuur. Bijvoorbeeld Hegel en Marx, met hun wetenschappelijke mythes van respectievelijk de meester-slaaf dialectiek en de klassenstrijd tussen kapitalist en proletariaat. Als die namen levend zullen blijven, dan is dat misschien niet in eerste instantie omwille van hun lucide analyse van de realiteit van hun tijd, de politieke, economische of klinische realiteit – maar wel omwille van hun literair te noemen creaties *ex nihilo*, hun respectieve "uitvindingen" van een nieuwe *structure de fiction* waarin de waarheid achter die realiteit, aan de oorsprong van die realiteit van hun tijd zich kan tonen.

Literaire autobiografie: Goethe en Gide

Lacan gaat dus de kern van ons wezen, de structuur of waarheid van het subject niet zoeken in Freuds klinische gevalsstudies, maar wel bijvoorbeeld in zijn fictie van "de moord op de oervader door de oerhorde". Uiteraard is Freud niet de enige, en misschien zelfs niet de meest inspirerende *literatuur* die Lacan vanuit dat oogpunt exploiteert. Doorheen zijn *Séminaires* en *Écrits* wemelt het van min of meer partiële, maar altijd fundamenteel op de structuur van het subject en niet op zijn pathologie gerichte literaire analyses. Op sleutelmomenten lijkt dit soort literaire analyses zelfs de kliniek te verdringen.

Een der eerste, trendsettende voorbeelden is ongetwijfeld de analyse geweest van een jeugdepisode van Goethe, uit het autobiografische *Dichtung und Wahrheit*, te vertalen als "fictie en waarheid". Die analyse van Goethe vormt het literaire staartje van de mythische structuuranalyse van de Rattenman, in "Le mythe individuel du névrosé" (Lacan, 1979 [1953]: 289-307). Daar toont Lacan inderdaad dat de dwangneurose gestructureerd is als een mythe. Enige dwangneurotische trekken waren Goethe ook niet vreemd – maar diens autobiografisch verhaal, in de mate dat het fictief is, is daarom nog niet gestructureerd als een dwangneurose. Integendeel, Lacan kent die autobiografische fictie van Goethe zelfs een antropologische draagwijdte toe; ze verheldert, zegt hij, een structuur "qui dépasse de beaucoup la formation du névrosé [obsessionnel], à savoir l'attitude existentielle caractéristique de l'homme moderne" (Lacan, 1979 [1953]: 307). Dat is dan de karakteristieke verhouding van de moderne mens met de dood – naar het model van de dood die Goethe achtervolgt vanuit een eerste *coup de foudre*, de doodsdrift dus zoals Lacan die op dat moment nog verklaart vanuit de impasse van de imaginaire structuur – een duistere relatie met het spiegelbeeld waarin, met Goethes laatste woorden, enkel het woord *mehr Licht* kan laten schijnen.

Een vorm van *Dichtung und Wahrheit* zijn voor Lacan bijvoorbeeld ook de *petits papiers* van Gide (Lacan, 1966 [1958]: 743). Ook deze niet gepubliceerde, zogenaamd autobiografische sprokkels bevatten meer fictieve dan historische waarheid. Over de historisch-pathologische waarheid van Gide zelf komen we daarin weinig tot niets te weten. Anderzijds, als men die *petits papiers* beschouwt als "slechts literatuur", en zich aan de letter ervan houdt, zoals zijn biograaf Jean Delay, dan vindt men in de structuur zelf van die fictie de waarheid van het subject, niet van Gide, maar van het subject op zich. Die waarheid of transklinische structuur van het subject wordt trouwens reeds aangeduid in de ondertitel van "Jeunesse de Gide", als "le rapport du désir à la lettre": het verlangen wordt veroorzaakt door het gemis. In het geval van Gide is dat

de vernietiging, door zijn vrouw, van al zijn *lettres*, zijn liefdesbrieven. Slechts tegenover dat letterlijke gat in het wezen van Gide krijgen de resten van zijn *petits papiers* literaire betekenis.

De algemene les, uit Goethes *Dichtung und Wahrheit* en Gides *petits papiers*, is echter vooral dat de zogenaamde autobiografie slechts de kliniek overtreft, iets leert over de transklinische structuur van het subject (en dus niet over de pathologische structuur van de auteur), in de mate dat ze literair is, in de mate dus dat daarin de fictie de overhand haalt. Waarbij ik meteen ook wil opmerken, nog eens, dat *literair* of *fictief* niet synoniem hoeven te zijn met *verzonnen*. Het kan evengoed om het literaire genre van het realisme gaan, waarbij het literaire element vooral ligt in de wijze waarop geselecteerd wordt in de beschrijving van de realiteit. Bijvoorbeeld ook in de met de beste realistische bedoelingen bezielde autobiografie moet de schrijver zich beperken tot anekdotes – anekdotes die, typisch of niet, altijd metonymisch zijn, volgens het principe "deel voor geheel". Op die manier wordt een fictieve realiteit gecreëerd, gestructureerd. En daarin kan dan de structuur van het subject, van zijn verlangen, op de voet gevolgd worden in zijn metonymie, in zijn karakteristieke verdwijning tussen twee betekenaars, tussen twee anekdotes door.

Naast moderne literaire mythes, zoals Freuds "moord op de oervader" en Hegels "meester en slaaf", en literaire autobiografieën, van Goethe en Gide, verliest Lacan natuurlijk ook niet de echte, zich onverbloemd als fictie aandienende literatuur uit het oog – de literatuur die dus niet zelf de expliciete pretentie heeft van een historische of prehistorische subjectieve waarheid of structuur te reveleren. Paradoxaal genoeg laat zich juist in die fictieve literatuur bij uitstek de structuur van het subject verifiëren.

La lettre volée

Paradigmatisch op dit vlak is het "Séminaire sur 'La lettre volée'", de structurele analyse van E.A. Poe's *The purloined letter*, uit 1956, waarmee Lacan in 1966 zijn *Écrits* opent, ingaand tegen een voor de rest chronologische ordening. Zodoende bekent Lacan meteen de fundamenteel fictionele, en meer bepaald literaire kleur van het structuralisme in de psychoanalyse: "la vérité habite la fiction" luidt het reeds in de inleiding van de *Écrits*. En in "La lettre volée" zelf heet het dat een literaire fictie veel beter dan enig klinisch verhaal kan aantonen dat het subject in zijn structuur, voor zover het structuur heeft, bepaald wordt door de betekenaar (Lacan, 1966 [1956]: 12, 17).

De fictie heeft nog als bijkomend voordeel dat ze des te overtuigender die symbolische structuur aantoont in de mate dat de lezer daar juist geen structuur verwacht, omdat hij aan de basis van de fictie altijd de fameuze "artistieke vrijheid" veronderstelt. In de structuur van zijn fictie wordt de artiest echter zelf altijd voorbijgestoken in de vrijheid van zijn oorspronkelijke bedoelingen. In de fictie zit altijd meer structuur dan de schrijver er zelf bedoelde in te steken. En het is nu precies in dat meer-aan-structuur dat niet zozeer de eigen subjectieve waarheid van de schrijver als wel de transklinische waarheid van de fictie te vinden is.

Ander voorbeeldig kenmerk van "La lettre volée" is dat we ook daar een dynamische conceptie van de structuur geënsceneerd vinden. Het is immers juist het parcours of de verplaatsing van een betekenaar die achtereenvolgens een aantal structuren van het subject bepaalt, die dus de verdeeldheid van het subject doet verschijnen én verschuiven. Daarbij speelt de inhoud van de betekenaar geen rol, het gaat om een lege betekenaar, een brief aan de koningin namelijk waarvan geen der betrokkenen de juiste inhoud kent. Het verlangen van een subject, zoals dat bijvoorbeeld tot uiting komt in zijn feminisering, wordt dan ook niet bepaald door innerlijke motieven, bijvoorbeeld door "emoties" rond de inhoud van die brief, maar slechts door ieders positie tegenover die brief: "weten of niet weten of de ander weet dat ik van

het bestaan (en dus niet van de inhoud) van die brief weet" – *that is the question* die structureert.

Hamlet

Wat ons meteen tot Hamlet brengt. Inderdaad, het meest expliciet over het belang van het literaire structuralisme voor de psychoanalyse is Lacan nog naar aanleiding van zijn analyse van Shakespeares *Hamlet*, in *Séminaire VI, Le désir et son interprétation* (1958-1959).

Het probleem van Hamlet is bekend. Alles begint bij de fout van zijn vader, doordat Hamlet te weten komt dat zijn vader fout is geweest, echter zonder te weten waarin die fout nu juist bestaat. Een inhoudsloze fout dus van zijn koninklijke vader, net zoals de brief aan de koningin uit "La lettre volée" inhoudsloos is. In beide gevallen zet die lege betekenaar echter wel een hele hofhouding in rep en roer, een hele structuur in beweging. Want inderdaad, een hofhouding is een structuur, met verschillende pionnen waarvan de onderlinge verhoudingen strikt zijn gereguleerd rond één bepaalde plaats waarvoor een betekenaar ontbreekt – en waarop men dan maar een soort jokerbetekenaar plaatst, de koning namelijk. Bij Hamlet zien we hoe, ingevolge die lege zonde van de vader, zijn verlangen of zijn subjectiviteit een bepaalde weg moet afleggen en daarbij in een aantal scanderingen gestructureerd geraakt. Om te beginnen verliest Hamlet voeling met zijn fallische lief Ophelia. Aan het begin van zijn rouw daarover, nog voor haar zelfmoord, valt hij eerst terug op zijn moeder, waarbij hij geconfronteerd wordt met de obsceniteit van haar verlangen. Na de zelfmoord van Ophelia stort Hamlet zich in een identificatie met zijn dubbel, haar rouwende broer Laërtes. Slechts langs deze imaginaire omweg blijkt Hamlet uiteindelijk tot een eigen verlangen te kunnen komen, kan hij zich losmaken uit zijn eerste symbolische identificatie met de vadermoordenaar, zijn oom Claudius.

Tegengesteld aan andere interpretaties die van het personage van Hamlet graag een neurasthenicus maken, of een dwangneuroticus, een hystericus, een melancholicus zelfs, een karakterperversie, en wat weet ik nog niet allemaal – tegengesteld dus aan dit soort pathologisering beschouwt Lacan het drama van Hamlet als een compleet uitgewerkte structuur van het probleem van het verlangen. In dat compleet parcours van het verlangen zijn alle belangrijke kruispunten of verplichte keuzemomenten voor het subject in kaart gebracht.

Die volledig te noemen structuur van het drama van Hamlet vergelijkt Lacan achtereenvolgens met een canvas, een vangnet en een draaischijf. Een *canevas* of canvas is het gronddoek waarop een tapijt met de naald wordt aangebracht. Als de fictie van Hamlet dus een canvas of gronddoek is, dan beantwoorden de verschillende klinische structuren aan de verschillende taferelen die daarop kunnen worden geborduurd en gefixeerd.

Hamlet is ook een vangnet voor het verlangen, in die zin dat elk klinisch identificeerbaar verlangen in die fictie te strikken moet zijn. Of, met een parafrase op de Nederlandse vertaling van een bekend gedicht van Rilke: de pathologie die in de fictie van Hamlet geen structureel huis vindt, die zal wel nooit ergens wonen.[3]

Tenslotte is Hamlet ook te beschouwen als een *plaque tournante*. Als draaischijf kan Hamlet elk subject toelaten om, op zijn tijd en stond, in het door die fictie gecreëerde gat van zijn eigen verlangen te duiken.

Kortom: in Hamlet is dus niet één bepaald verlangen aan het werk; zijn drama is de lege plaats, zegt Lacan, van alle mogelijke verlangens terzelfder tijd. Zo wijst Lacan niet alleen op de mogelijkheid tot een hysterisch en een dwangneurotisch parcours doorheen Hamlet, maar ook op een stuk melancholisch parcours. Zelf neig ik ertoe om nog verder te gaan, en nog meer in

3. Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr.

het algemeen te willen suggereren dat Hamlet niet alleen neurotisch én psychotisch maar bovendien ook echt pervert is. De hele kunst van Hamlet, of eigenlijk van Shakespeare, is echter dat hij daar geen soep of hutsepot van maakt, hij doet niet de grenzen tussen die drie structuren vervagen: Hamlet is geen *borderline*. Integendeel, in zulk fictief, literair personage valt elk van die klinische structuren scherper te onderscheiden dan in de werkelijkheid van alledag. Structureel gezien is Hamlet dus duidelijker én neurotisch én psychotisch én pervert dan mensen van vlees en bloed ooit neurotisch of psychotisch of pervert kunnen zijn. Ironisch genoeg is daarin misschien ook de ultieme "normaliteit" van Hamlet gelegen, en vinden we die "normaliteit" dus enkel in dit soort literaire fictie en nooit in de realiteit. Enkel in de fictie vinden we iets als een "normaal", transklinisch subject – een subjectieve structuur die de beperkingen, of de mogelijkheden van neurose, psychose én perversie in zich verenigt (Lacan, 1958-1959: les van 18 maart 1959).

Besluit: fictie in de kuur

Interessante perspectieven worden tenslotte ook nog geopend vanuit de vaststelling dat Lacan zijn Hamlet niet wenst te beschouwen als een *psychanalyse appliquée*, een toegepaste psychoanalyse: "la psychanalyse ne s'applique que comme traitement" (Lacan, 1966 [1958]: 747); therapie en klinische gevalsstudie zijn dus toegepaste psychoanalyse. Zijn literaire analyse van Hamlet daarentegen verdient een theoretische analyse genoemd te worden, een *psychanalyse pure*, in de mate dat ze iets kan leren over de transklinische structuur van het subject, en daardoor de grenzen van de psychoanalytische theorie ondervraagt en eventueel verlegt. Op dat punt is dit soort literaire analyse dan ook verwant aan de didactische analyse, de tot een bepaald einde gevoerde analyse van de analyticus. Ook die didactische analyse is in haar eindpunt, op het punt van *passe*, niet meer louter een kwestie van de klinische structuur van het subject. En ook in die *passe* toont zich de transklinische structuur van het subject slechts in een fictionele structuur, daar blijkt pas ten volle hoe "toute vérité s'avère dans une structure de fiction". Wat niet pathologisch is, heeft altijd iets literair.

Tot slot wil ik nog benadrukken dat die fictionele structuur niet alleen een kwestie is van het einde van een analyse, deze moet doorheen heel de analytische kuur op het voorplan blijven staan. Mijns inziens kan het immers op geen enkel moment van een analyse de bedoeling zijn om de klinische structuur van het subject te interpreteren, een analyticus duwt nooit iemand met de neus op zijn pathologie. Dergelijke werkwijze vooronderstelt, of impliceert, immers altijd een norm buiten het subject, een natuur waaraan het subject zich zou moeten aanpassen. Analyseren "alsof het een pathologie van de natuur betreft", noem ik dat. Daartegenover stel ik nu de ethische imperatief: analyseren "alsof het een kunstwerk van de natuur betreft" – wat, zoals U weet, een van Freuds eerste kwalificaties is van *das Gefüge* of de structuur van de hysterie. Dit betekent dat een interpretatie altijd het accent legt op, verplaatst naar de niet pathologische kanten, de elementen die niet meteen diagnostisch zijn voor een bepaalde klinische structuur – wat we de fictieve of literaire structuur van het discours van de analysant kunnen noemen. "Cherchez la littérature", zoek de literaire fictie. Dat heeft Lacan onder andere proberen te doen via de *équivoque* interpretatie. De fictie, en dus niet de realiteit, is de norm voor de analytische interpretatie. De fictie is de enige "normaliteit" waartoe een analyse kan brengen en waarmee een subject kan hopen om uit de klinische dwangbuis van zijn psychopathologische structuur te stappen – om eventueel analyticus te worden.

En misschien, als we meer oog hebben voor de noodzakelijke literaire structuur van het discours van onze analysanten, misschien dat onze gevalsstudies dan ook weer zullen gelezen worden zoals die van Freud, als *psychoanalytische romans*.

Lieven Jonckheere
Ham 8
B-9000 Gent
Tel.:0032 9 223 21 00
lieven.jonckheere@online.be

Summary

Myth and Literature in Lacan's Structuralism. All Truth manifests itself in a Fictional Structure

This article singles out one particular trait of Lacans structuralism, one of his forms of structuralism: the so called fictional or fictitious structuralism, which seems capable of encouraging each individual analyst to tackle clinical problems in his own way. Fictional structuralism means that truth only can appear as such in a fiction, in a fictitious situation, on the Other Stage. As a consequence analysts should remember, in their debate with science, that they don't draw their structural knowledge from reality, but from the well of fiction. The mythical variant of Lacan's fictional structuralism analyses the dynamics of different clinical neuroses in analogy with the structure of the myth as conceptualised by Lévi-Strauss. The literary variant of this fictional structuralism has a more radical ambition which deserves to be called "transclinic": literature should allow to map the complete structure of the subject *an sich*, this is a subject without any of the pathological limitations to which each concrete human being necessarily is subjected – a kind of mythical structure preliminary to the *Neurosenwahl* or the forced choice between neurosis, psychosis and perversion.

Bibliografie

S. Freud (1900*a*), *Die Traumdeutung*, *G.W.*, II/III, 1977.
L. Jonckheere (1993), "Borderline", *Psychoanalytische Perspectieven*, no. 18, pp. 81-98.
L. Jonckheere (1998), "La névrose d'angoisse freudienne comme réel préanalytique dans la nosologie psychanalytique" in F. Geerardyn et G. Van De Vijver (eds), *Aux sources de la psychanalyse. Une analyse des premiers écrits de Freud (1877-1900),* Paris, Harmattan, pp. 181-190.
L. Jonckheere (1998), "Latent Freudian Thoughts towards a Theory of Neurotic Depressions", *The Letter. Lacanian Perspectives on Psychoanalysis*, no 13, pp. 1-38.
J. Lacan (1979 [1953]), "Le mythe du névrosé ou poésie et vérité dans la névrose", *Ornicar?*, no. 17/18, pp. 289-307.
J. Lacan (1981 [1955-1956]), *Le Séminaire, Livre III, Les Psychoses*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
J. Lacan, (1966 [1956]), "Le Séminaire sur 'La Lettre volée'", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 11-64.
J. Lacan (1994 [1956-1957]), *Le Séminaire, Livre IV, La relation d'objet (et les structures freudiennes)*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
J. Lacan, (1966 [1957]), "La Psychanalyse et son enseignement", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 437-458.
J. Lacan, (1966 [1958]), "Jeunesse de Gide ou la lettre et le désir", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 739-764.
J. Lacan (1958-1959), *Le Séminaire, Livre VI, Le désir et son interprétation,* onuitgegeven.

J. Lacan (1991 [1969-1970]), *Le Séminaire, Livre XVII, L'envers de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
J. Lacan (1970-1971), *Le Séminaire, Livre XVIII, D'un discours qui ne serait pas du semblant*, onuitgegeven.
J. Lacan (1975 [1972-1973]), *Le Séminaire, Livre XX, Encore*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
C. Lévi-Strauss (1958), "La structure des mythes", *Anthropologie structurale*, Paris, Plon, pp. 227-256.

Key words
Fiction, Structure, Literature, Subject, Neurosis.